

राजकीय नेतृत्व : एक विश्लेषण

डॉ. एल.बी. डोंगरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर जि. नंदेड.

नेतृत्व एक सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रिया आहे. नेतृत्व एक विधी आहे. नेता आपले कार्य करण्यासाठी निवडला जातो. प्रत्येक समाजातील सत्ता संरचनेमध्ये अशा काही व्यक्ती असतात त्या इतर व्यक्तींना प्रभावित करतात, प्रोत्साहित करतात, मार्गदर्शन करतात. अशा क्रियेला नेतृत्व आणि अशा प्रकारच्या व्यक्तीला नेता म्हणतात. "नेतृत्वाचा उसा मानवी जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर उमटलेला दिसतो. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास हा व्यापक अंगाने करणे आवश्यक आहे. नेतृत्व या संकल्पनेचा अभ्यास हा विविध राज्यशास्त्रज्ञांनी, अभ्यासकांनी, विचारवंतांनी केला असला तरी नेतृत्वाची निश्चित आणि सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कठीण जाते. अनेक महापुरुषांची चरित्रे आणि आत्मचरित्रे लिहिली गेली असून त्यातून विविध नेत्यांची माहिती मिळते, पण ही माहिती म्हणजे त्यांच्या चारित्र्यातील घटना असतात. त्यातून नेतृत्वाची संकल्पना मांडलेली नसते. कारण चरित्रात्मक लिखाण हे साधारणपणे नेत्यांच्या प्रशंसेचा भाग असतो. कधी कधी विरोधाच्या भूमिकेतील लिखाणानुळे त्या नेत्यांच्या जीवनाची डावी बाजू अधिक गडद करून दाखवली जाते; पण सत्य मात्र प्रशंसा व निर्भत्सना या दोहामध्ये दडलेले असते. नेतृत्वाचा अभ्यास हा काही नेत्यांच्या जीवनाचा अभ्यास नाही तर "नेतृत्व म्हणजे नेते आणि त्यांचे अनुयायी यांच्यातील आंतरक्रिया होय."

नेतृत्वाची जडण-घडण सामाजिक संबंधातून निर्माण होते. समाजातील सामाजिक राजकीय स्थित्यंतरे घडतांना घेतलेली भूमिका यातून नेतृत्वाचा उदय होतो. नेतृत्वाचे अध्ययन करतांना ज्या परिस्थितीत ते उदयास येतात ती परिस्थिती त्या काळाच्या दरम्यान होणाऱ्या विविध चळवळी, त्या काळात झालेले राजकीय सामाजिकीकरण, सभ्यता, संस्कृती या सर्वांचा परिणाम नेतृत्वावर होतो. म्हणून नेतृत्व ही संकल्पना व्यापक स्वरूपाची आहे. नेतृत्व या संकल्पनेमध्ये नेता आणि अनुयायी या दोहोचे आंत संबंध अंतर्भूत असतात. मानवी समाजाच्या प्रत्येक कालखंडात नेता आणि अनुयायी नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाची, प्रेरणेची, अपेक्षा करीत असते. नेतृत्व ही संकल्पना राजकीय क्षेत्रांशी किंवा राज्यशास्त्राशी निगडित नाही तर ती मानववंशशास्त्र (Antropology) आणि मानसशास्त्रात सुध्दा (Humanities) संबंधित आहे. नेतृत्व करणारा नेता हा कोणत्या उपजत गुण व कौशल्याच्या आधारे नेतृत्व करीत असतो. त्या गुण आणि कौशल्याचा अभ्यास केला जातो. आधुनिक राज्यशास्त्रात इंग्लंडाखेव नेतृत्व या संकल्पनेचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय पध्दतीने होऊ लागला आहे. राज्यशास्त्र शब्द कोषानुसार "एखाद्या विशिष्ट गटाचे विशिष्ट ध्येय प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नांची संघटन व दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूने प्रेरित झालेले वर्तन म्हणजे नेतृत्व होय." तसेच राज्यशास्त्राचे जनक ऑरिस्टॉटलचा मते "समूह जीवनातील निष्ठा, कारुण्य आणि संभाषण चातुर्य अशी नेतृत्वाची तीन वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत." ऑरिस्टॉटल यांच्या व्याख्येतून सामाजिक निष्ठा, संभाषण कौशल्यावर नेतृत्व अवलंबून असते. कारुण्याच्या आधारे नेता जनभावना समजू शकतो आणि शब्दशक्तीच्या जोरावर स्वतःच्या कृतीने भक्कम व तर्कसंगत स्पष्टीकरण करण्याची क्षमता त्याच्या अंगी येत असते.

म्हणून नेतृत्व एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. जी समाजाच्या सत्ता संरचनेत नेता आणि अनुयायी यांच्यात घडते. नेतृत्व एक विशिष्ट व्यवहार आहे. ज्यामध्ये नेता अन्य व्यक्तीच्या व्यवहार आणि वर्तनाला प्रभावित करतो आणि स्वतः तो कमी प्रभावित होतो. नेतृत्व अशी क्रिया आहे ज्याद्वारे आपले उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकांचे सहकार्य प्राप्त करून त्यांना प्रभावित केले जाते. समाज व देशाच्या विकासासाठी नेतृत्व हा महत्त्वाचा घटक आहे हे स्पष्ट होते. नेता स्वतःच्या गुण व कौशल्याने अनुयायांवर आपला प्रभाव निर्माण करतो आणि अनुयायी स्वतः होऊन अनुयायीत्व स्विकारतात.

सत्ता आणि नेतृत्वाचा संबंध घनिष्ठ आहे. सत्ता आणि नेतृत्व या दोन संकल्पना परस्परपूरक आहेत. राजकीय नेतृत्वाचा संबंध हा नेहमी सत्ताकरणाशी येतो. सत्तेच्या माध्यमातून नेता आपले नेतृत्व विकसित करतो. राजकीय नेतृत्व सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून नेतृत्वाचा सत्तेशी जवळीकतेचा संबंध आहे. सत्ता म्हणजे अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्याची क्षमता म्हणजे सत्ता होय. राजकीय नेतृत्व सत्तेच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून प्रत्येकाला नेतृत्व सत्ताधारी असते असे म्हणता येत नाही.

राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे. नेता असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये मूलभूत गुण आणि कौशल्य असणे अनिवार्य आहे. नेतृत्वाची जडण घडण सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रियेतून होते. समाजात नेतृत्व करणारा नेता हा बौद्धिक कुवतीचा असावा लागतो. राजकीय नेता हा बुद्धिमान, दूरदृष्टी, साहसी, धाडसी, संवेदनशील, नम्र, निःपक्षापातीपणा, सर्जनशील, विवेकी, खंबीर, निर्णयक्षम, निःस्वार्थी, प्रामाणिक, उत्तमवक्ता, लोककल्याणकारी, अभ्यासु, इच्छाशक्ती असणारा असावा. नेत्याने आपल्या वक्तृत्वाने आणि कर्तव्याने, चारित्र्याने समाजमानावर आपला प्रभाव निर्माण करणारा असावा. नेता हा गर्दी खेचणारा, सर्वसामान्य जनतेच्या गळ्यातील ताईत असावा. राजकीय नेतृत्वाला समाजातील सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांची वस्तुनिष्ठ जाण असावी. सभा गाजवणारा सर्वांत जास्त टाळ्या मिळवणारा आणि हारतुरे स्विकारणारा असू नये तर समाजाच्या हितासाठी दिवस-रात्र प्रयत्नरत असणारा असावा. नेता हा शासन आणि समाजातील दुवा असतो. म्हणून बदलत्या कालमान परिस्थितीनुसार बदल जाणून घेऊन अनुयायांशी व्यवहार करणारा असावा.

Head of the Dept.

Phy. Edu. & Sports

Hutatama Jayvantrao Patil
Mahavidyalaya, Himayatnagar.

आपल्या कौशल्याद्वारे अनुयायांकडून योग्य वर्तन करून घेणारा असावा. तरोच अश्वासनाची पुर्तता करण्याची वृत्ती ही त्याच्यात असली पाहिजे म्हणून नेता व अनुयायी यांचे परिणामकारक आंतर संबंध यावरही प्रभावी नेतृत्व अवलंबून असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तत्कालीन राजकीय नेतृत्वाविषयी म्हणतात. “गेल्या पिढीतील राजकारणात विद्वतेची जरूरी भासत आहे. विद्वानांची त्यातून खडयासारखी उचल बांगडी केली जात आहे. आजचे राजकारण हे आंधळ्याच्या माळेच्या हाती गेले आहे ही अत्यंत अनिष्ट गोष्ट आहे.”

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वरील विधानात राजकारणी हा तत्वज्ञानी अभ्यासू विद्वान असावा असे म्हणतात; परंतु हल्लीच्या आणि तत्कालीन राजकारणात अज्ञानी आणि प्रशंसा करणारा दुसऱ्याच्या ऑजळीने पाणी पिणाऱ्यांना राजकारणात स्थान आहे असे म्हणतात. राज्यशास्त्रातील प्लेटो नावाचा विचारवंत आदर्शवादी संकल्पनेमध्ये तो म्हणतो राज्यकर्ता हा तत्वज्ञानी असावा.

माझ्या आदर्श राज्याची कमान ही तत्वज्ञानी शासकाच्या हाती असेल असे म्हणतो. इ.स.पूर्व 347 मध्ये तत्वज्ञानी राजकारण्यांची संकल्पना आजही प्रस्तूत आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राजकारणानंतर नेता कसा असावा याविषयी आपले मत व्यक्त केले आहे. ते पुढील प्रमाणे “नेता हा खराखुरा मार्गदर्शक असावा. तो निःस्वार्थी असावा दुसऱ्या पक्षाच्या ऑजळीने पाणी पिणारा नसावा. भाडोत्री कामे करणारा नसावा. तो दिशाभूल करणारा नसावा.” समाजातल्या सामाजिक आणि राजकीय स्थित्यंतरातून नेतृत्व विकसित होत असते. म्हणून संपूर्ण समाज हा नेत्याकडे विशिष्ट अपेक्षेने पाहतो. म्हणून नेता हा दिशादर्शक, मार्गदर्शक, निःस्वार्थी, सद्‌विवेकी, सामाजिक बांधिलकी जोपासणारा, समाजहित कल्याणासाठी अहोरात्र प्रयत्न करणारा असावा.

“आजकाल नेतृत्व याचा अर्थ फारच मर्यादितपणे घेतला जातो. राजकारणात एखादे पद प्राप्त झाले की, त्याला नेता म्हणायचे ही सवय जितक्या लवकर दूर होईल तितकी त्याची गरज आहे. नेतृत्व हा शब्द व्यापक अर्थाचा आहे. सामूहिक परिणाम घडविणारे त्या-त्या क्षेत्रातील जे कोणी असतील तेच खरे नेतृत्व. नव्या आदर्शाचा संपूर्ण समाज जीवनाला परिणाम करण्यासाठी त्याचा वापर करणारी जी माणसे असतात त्यांच्या ठिकाणी नेतृत्व असतेच. विचारांनी माणसाच्या मनाची मशागत करणे आणि त्याचे आदर्श परिणाम घडवून आणणे या नेतृत्वाच्या कसोटया असतात.”

राजकारणातील एखादया पद प्राप्तीने नेतृत्व निर्माण होत नाही तर नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी नेत्यामध्ये विशिष्ट गुणांची आवश्यकता असते आणि समाजातील समाजमनावर व्यापक परिणाम घडवून आणणारी प्रभावो व्यक्तीच नेतृत्वाला लायक ठरते. मी जे नेतृत्व म्हणतो त्याचा अर्थ आपण नीट समजावून घ्या. नेतृत्वाकरीता निश्चित कार्यक्रम असावा लागतो. कार्याची दृष्टी असावी लागते आणि त्याच बरोबर समान समतेच्या तत्वावर चालण्याकरीता कार्याला वाहून घेणाऱ्या शिलवान शूरवीरांची आवश्यकता असते. महाराष्ट्र राज्याची जी स्वप्ने आहेत. त्यांच्या पूर्तीसाठी मी सर्वांना हाक देत आहे. नेता हा विवेकी, कुशाग्रबुद्धीचा, प्रसंगावधानी, साहसी, सावध राजधुरीण, ध्येयावर निष्ठा असणारा, उदार, दिलदार असावा.

संदर्भ सूची :-

- 1) Study of leadership and Trends, G.Ramreddy and Sheshadri K.. I.C.S.S.R.,New Delhi, 1979.
- 2) ग्रामीण नेतृत्व.
- 3) यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, भा.ल.भोळे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 4) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भाषणखंड 07, गांजरे मा.प., अशोक प्रकाशन, नागपूर.
- 5) राजकीय नेतृत्व, खेकाळे एन.आर., श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर.

Head of the Dept.
Phy. Edu. & Sports
Hutatama Jayvantrao Patil
Mahavidyalaya, Himayatnagar.